

UYKULU VE UYKUSUZ SÖZCÜKLERİ ÜZERİNE

ÖZET

Türkçede isimlerden isim yapmaya yarayan +IX ekinin, büyük oranda *varlık*, *bulunma*; +sXz ekinin ise, *yokluk*, *bulunmama* ifade ettiği söylenmektedir. Ancak *uyku* sözcüğüne bu eklerin eklenmesi ile ortaya çıkan sözcükler *-uyku+lu* ve *uyku+suz-* karşıladıkları anlam bakımından aşağı yukarı örtüşmektedir. Bir başka deyişle, *uykulu olma* ile *uykusuz olma*, kişilere mahsus birer sıfat olma bakımından aynı şeyi, *uykunun az olması* durumunu karşılamaktadır. Bu durumun, incelenen başka örneklerde ortaya çıkmaması, birbirlerine zıt kavramları karşılayan sözcükler ürettiği belirtilen +IX ve +sXz eklerinin bir istisnasını belirtiyor görünmektedir. *Varlık* ve *yokluk* kavramlarını çağrıştıran bu eklerin *varlık* ile *yokluk* arası bir durumu belirten *uyku* sözcüğünde birleşmeleri ayrıca ilgi çekici bir husustur.

1. GİRİŞ

Bu çalışmada Türkçeye ait üç unsurun, +IX eki, +sXz eki ve *uyku* sözcüğünün genel işletim sistemindeki kullanım şekilleri ve *uyku* sözcüğünün anılan eklerle yapılan türevlerinin anlam dairesi değerlendirilecektir. Yazı, belirtilen unsurların yapılarına değinmekten ziyade, *anlamlarına* odaklanmıştır.

2. DURUM

2.1. +IX ve +sXz ekleri.

Türkçede isimden isim yapmak için en çok kullanılan eklerden biri +IX ekidir. Bu ekin isim soylu hemen hemen her sözcüğe eklenebildiği, tarihi devirlerden itibaren gözlemlenebilmektedir. +IX ekinin yanı sıra, bunun sözcüğe verdiği anlamın tam aksini belirten +sXz ekinin de aynı anlam çizgisinin diğer ucu olarak çok sık kullanıldığını belirtmek mümkündür.

+IX ve +sXz eklerinin yapıları ve işlevleri üzerine söylenebilecek sözler, Türkçenin grameriyle ilgili çalışmalarda daha önceden ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Yazının içeriği itibariyle yapı hususunu bir yana bırakacak olursak, bu eklerin,

eklendikleri sözcüklere hangi anlamları kazandırdıklarına dair ifadelerde genel olarak şu cümlelerle karşılaşmaktayız¹:

2.1.1. +IX eki.

Bir şeyle teçhiz edilmiş olmayı bildirir (Gabain, 1950:61; 1995:44).

“Sahip olan” anlamında sıfatlar türetir (Tekin, 2003:83).

DLT’de yapan, eden, sahip olan anlamlarında sıfatlar yapmıştır. Bunun yanında mef’ul anlamında isimler yapmaktadır (Nalbant, 2008: 78).

...donanmış olan, sahip olan, sıfatlanmış olan anlamlarında “donanım sıfatları” meydana getirir (Banguoğlu, 1986:192).

...Esas fonksiyonu aslında sıfat olarak kullanılan vasıf isimleri yapmaktır. Bu yüzden de sıfat eki diye anılır...Bu isimler vasfını belirttikleri nesnelere dayandıkları isimlerin karşılıdığı nesnelere mevcut bulunduğunu ifade ederler (Ergin, 1993: 150).

...sonuna geldiği adları, sıfatları (olan, bulunan, çokça olan, çokça bulunan) ayırtılı sıfatlar yapmıştır (Gencan, 1979:197).

...Adın anlamına “sahip olduğunu” bildiren sıfat türünden sözler yapar (Bozkurt, 1995:90).

İsimden isim türeten ek (TS, 2005:1307).

2.1.2. +sXz eki.

Yokluk bildirir (Gabain, 1950:62; 1995:45).

Yokluk sıfatları türeten ek (Tekin, 2003:83).

Yokluk ve eksiklik bildiren bir ektir (Nalbant, 2008: 80).

...-li ekinin zıt anlamlısı olarak Eski Türkçeden beri her ada gelir bir “giderme hali, kimsiz hali niteliği taşır...-siz üretim eki olarak adlara gelir ve o nesneden, o nitelikten yoksul olanı gösteren “giderme sıfatları” yapar (Banguoğlu, 1986:201).

Bu ek -lı, -li, -lu, -lü ekinin menfisidir. -lı, -li, -lu, -lü eki esas itibarıyla bir nesnede bir şeyin bulunduğunu, -sız, -siz, -suz, -süz bir nesnede bir şeyin bulunmadığını ifade

¹ Özellikle şunu belirtmek gerekir ki, +IX ve +sXz eklerinin burada yalnızca *bulunma (varlık) veya bulunmama (yokluk)* anlamlarında sözcükler türetme görevleri üzerinde durulmuş, diğer görevleri konu çerçevesine dahil edilmemiştir.

eder...Esas hususiyeti menfilik ifade etmesidir. Bu yüzden menfi isim yapma eki diye anılır (Ergin, 1993:152).

“Varlık, çokluk” bildiren –li ekinin olumsuzudur (Gencan, 1979:199).

Yoksulluk kavramı veren sıfatlar yapar. –lı ekinin olumsuzudur (Bozkurt, 1995:92)

İsimden olumsuz sıfat türeten ek (TS,2005:1762)² .

2.1.3. Anlaşılacağı üzere, +IX ekinin *sahip olma, bir şeyle teçhiz edilmiş olma* anlam çizgisinde değerlendirildiğini, +sXz ekinin ise, +IX ekinin sözcüğe verdiği anlamın aksi yönünde anlamlar kazandırdığını görmekteyiz. Buna göre, +sXz eki, sözcüğe *yokluk, bulunmama* anlamları veren bir ektir³. Fakat Erten’in de belirttiği (2007:1168) gibi, her +IX ekini alan sözcüğün +sXz ekini de alması gerekmez, zaten dilin diğer imkanları dolayısıyla buna ihtiyaç da yoktur:

kirli / temiz ~ kirsiz değil; uslu / yaramaz ~ ussuz değil; toplu / zayıf ~ topsuz değil; pasaklı / titiz (Yurtbaşı, 1996:307) ~ pasaksız değil; azılı / ? ~ azısız⁴ değil...

Bunun yanı sıra karşıtlık halinde bulunmayan sözcükler oluşturmaları da mümkündür. Özellikle sayı adlarından yapılan sözcüklerde bu durum görülebilir:

Birli: Bir parçadan oluşan, kendinde herhangi bir şeyden bir tane bulunan (BTS).

Birsiz: Ø.

İkili: İki parçadan oluşan, kendinde herhangi bir şeyden iki tane bulunan (BTS).

İkisiz: Ø.

Beşizli: Beş tanesi bir arada olan (BTS).

Beşizsiz: Ø⁵.

² Kaynakların ve açıklamaların sayısı elbette artırılabilir. Ancak bunların yeterli olduğunu düşünüyoruz.

³ Bu ek için kullanılan *olumsuzluk* ve *menfilik* ifadelerinin ekin verdiği anlamı karşılamadığını bildiren Münir Erten, kaleme aldığı yazısında bunun gerekçelerini ayrıntılı bir biçimde vermiş, eke, *zıtlık veya yokluk kastederek de olsa olumsuzluk eki demenin doğru olmadığını; isimlerden zıtlık, yokluk ve bulunmama ifade eden isimler yapmaya yarayan bir ektir demenin daha doğru olduğunu* belirtmiştir (2007).

⁴ Bu sözcüklerin yapıları tabii ki yanlış değildir.

⁵ Eğer olsalardı, *birsiz, ikisiz ve beşizsiz* sözcüklerinin yukarıda verilen anlamların karşıtı anlamları vermeleri beklenemezdi. Ancak dilin yapısı bu ve benzeri sözcüklere izin veriyor.

Ayrıca bu ekleri taşıyan sözcüklerle yapılmış olan sözcük gruplarında da +/X veya +sXz'in, büyük oranda, *bulunma (varlık)* veya *bulunmama (yokluk)* şeklinde bir karşıtlık bildirmediği gözlemlenmiştir.

+/X ve +sXz eklerini *bulunma (varlık)* veya *bulunmama (yokluk)* bildirecek şekilde taşıyan ve yukarıdaki hususların dışında kalan sözcüklere şunlar örnek verilebilir: *Abartılı / abartısız; Acılı / acısız; bilgili / bilgisiz; canlı / cansız; dengeli / dengesiz; etkili / etkisiz; kollu / kolsuz; planlı / plansız; şekilli / şekilsiz; tezli / tezsiz; zahmetli / zahmetsiz...*(BTS)⁶.

2.2. Uyku sözcüğü.

Bu sözcüğün temel anlamı için, sözlüklerde şöyle yazmaktadır:

İnsan ve ekser hayvanata her gün ve ale'l-husus geceleri arız olması tabii olan maruf uyuşukluk hali, nevm, hab (Samî, 1995:228).

Dış uyarılara karşı bilincin, bütünüyle veya bir bölümünün yittiği, tepki gücünün zayıfladığı ve her türlü etkinliğin büyük ölçüde azaldığı dinlenme durumu (BTS).

İnsan ve hayvanda bitkisel yaşantının sürüp gitmesiyle birlikte hayvansal yaşantının, yani dış alemle olan ilgilenmenin ara vermesi hali...(Tuğlacı, 1972:2942).

Yapılan tanımların gösterdiği durum, yani bilincin bir süreliğine kaybolması hali ile ilgili olarak sözcüğün anlamında genişlemeler de meydana gelmiş, bu sözcükten birçok sözcük ve deyim yapılmıştır. Türetilen sözcüklerden ikisi, *-uyku+lu* ve *uyku+suz-* anlamları ve bu anlamları sağlayan yapım ekleri dolayısıyla diğerlerinden ayrılmaktadır.

3. Tespitler

3.1. Uykulu sözcüğü, Ergin'in ifadesiyle *sıfat eki +li* ile türetilmiş bir sözcüktür. Bu sözcük genel sözlüklerde madde başı olarak geçer ve temel olarak *uyku gereksinimi olan, uykusu olan, uykusunu almamış, uykuya doymamış* şeklinde tanımlanır (BTS; TS, 2005:2044; Tuğlacı, 1972: 2943). Bu haliyle, *uykulu* sözcüğü, *vasfını belirttiği nesnede* (burada vasfı belirtilen, büyük oranda insandır) *dayandığı*

⁶ Türkçe Sözlük'te 2100 civarında +/X ekini taşıyan sözcük ve 1200 civarında +sXz ekini taşıyan sözcük madde başı olarak verilmiştir. Bunların içinde anılan eklerin diğer görevleriyle ilgili olan sözcükler de bulunmaktadır (TS, 2005).

ismin karşıladığı nesnenin (uykunun) mevcut bulunduğunu ifade eder. Uykulu adam, uykusu olan adam, uyku haline ihtiyacı olan adam, uyku ihtiyacını tam olarak giderememiş adam demektir. Uykuluyum, uykum var cümlesinin anlamını karşılar. *Uykulu gözler, uyku ihtiyacını tam olarak giderememiş bir kişiyi* göstermektedir.

Bu anlam çerçevesinde, +IX ekinin, bu sözcükte temel anlam görevini tam olarak yerine getirdiğini, yani teçhiz olmayı, bir şeye sahip olmayı bildirdiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla, *uykulu* sıfatının kullanıldığı cümlelerde bu vasfı taşıyan kişinin uykusu **vardır**, bu kişi uykuya ihtiyaç duymaktadır yani uykuya **sahiptir**, bu kişide uyku durumu **mevcuttur**. Fakat tam tersi şekilde düşünülecek olursa, kişiler, *uykunun yokluğu* yüzünden *uykulu* olarak nitelendirilirler. *Uykulu kişiler*, uyku ile *teçhiz edilmemişlerdir*. Buna göre, +IX eki, temel anlam görevinin tam aksi yönde bir anlamı karşılamaktadır; *varlık* değil, *yokluk* bildirmektedir.

3.2. *Uykusuz* sözcüğü ise, +sXz ekinin işletildiği bir sözcüktür. Sözlüklerde bu sözcüğün karşılığında *uyumayan, uyumamış veya uykusunu alamamış* ifadeleri yer almaktadır (Samî, 1995:228; BTS; TS, 2005:2045; Tuğlacı, 1972:2943).

Uykusuz sözcüğünün kullanıldığı cümlelerde bu sıfatı taşıyan kişinin, sözcüğün sözlükteki anlamı doğrultusunda *uykusu olduğu* anlaşılır: *Uykusuz adam*, ilginç bir paralellikle, *uykusu olan adam, uyku haline ihtiyacı olan adam, uyku ihtiyacını tam olarak giderememiş adam* demektir. *Uykusuzum, uykum var* cümlesinin anlamını karşılar.

Burada da +sXz ekinin anlam görevini karşıladığını, yani *yokluk bildirdiğini* söylemek mümkündür. *Uykusuz kişiler*, kendilerinde *uykunun bulunmaması* yüzünden bu sıfatla nitelendirilir. *Uykusuz kişilerde* de uykunun yokluğuna işaret edilir, bu kişiler de uyku eksikliği sebebiyle uykuya ihtiyaç duyarlar. Buna göre, +sXz eki, *bulunmama, yokluk, eksiklik* bildirmek üzere doğru şekilde kullanılmıştır. Ancak bu sözcük de verdiği anlamı tersten yorumlamaya imkan vermektedir: Bu sıfatı taşıyan kişinin, *uykulu kişi* gibi, uykuya ihtiyacı **vardır**. Kişi, *uyumak* fiilinin gösterdiği hali kendisinde **bulundurmaktadır**. Bu durumdaki kişinin de uykusu **mevcuttur**. Bu açıdan, +sXz ekinin, +IX eki gibi, anlam görevinin tam aksi yönde bir anlamı karşıladığı, *yokluğu* değil de *varlığı* gösterdiği söylenebilir.

4. Sonuç

Görüleceği üzere, kullanımda her iki sözcüğün de aynı anlamı içermesi, bizi *uykulu* = *uykusuz* denkliliğine götürür ki, bunun tutarlılığı, her ikisinin de karşısında kullanılan ifadelerin aynı olmasıyla desteklenebilir: *Uykuluyum* cümlesi ve *uykusuzum* cümlesi, *benim uykum var*, *benim uykuya ihtiyacım var* anlamlarını taşımaktadır. Kişinin uykuya ihtiyacının **olmadığını** belirtmek için kullanacağı cümle ise, *uykum yoktur*. Bir özet halinde gösterecek olursak,

uykulu kişi = uykusuz kişi = uykusu olan kişi **X** uykusu olmayan kişi

uykuluyum = uykusuzum = uykum var **X** uykum yok

durumunu elde ederiz.

Bu, aynı zamanda +/X ile +sXz eklerinin sözcüklere kattıkları anlam bakımından, tespit edebildiğimiz kadarıyla bir örnekle dahi olsa, birleştiklerini göstermektedir.

Dolayısıyla, en eski metinlerden bu yana takip edebildiğimiz ve uzun zaman çizgisi üzerinde oldukça sık işlettiğimiz +/X ile +sXz eklerinin, *bir şeyin bir şeyde bulunması* ya da *bir şeyin bir şeyde bulunmaması* gibi birbirlerine ters istikamette olan durumları karşılarken, bir sözcükte *varlık* ile *yokluk* kavramlarının karışmasına yol açması, anlamca birbirlerine çok yakın sözcükler türetmesi fikrimizce ilgi çekicidir. Daha da ilginç olanı ise, *varlık* ya da *yokluk* bildiren sözcükler türeten bu iki ekin, *varlık* ile *yokluk* arasındaki bir hali bildiren, içerdiği anlam bakımından zaten *varlık* ile *yokluğu* barındıran *uyku* sözcüğünde birleşmesidir.

5. İşaretler ve Kısaltmalar

+IX: +lı, +li, +lu, +lü.

+sXz: +sız, +süz, +suz, +süz.

a.: Ad.

BTS: Büyük Türkçe Sözlük (www.tdk.org.tr)

sf.: Sıfat.

TS: Türkçe Sözlük.

6. Kaynaklar

GABAIN von A. (1950) *Alttürkische Grammatik*. Leipzig, 1950.

GABAIN von A. (1995) *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet AKALIN). Ankara: TDK Yay.

NALBANT M. V. (2008) *Divanü Lugati't-Türk Grameri-I İsim*. İstanbul: Bilgeoğuz Yay.

ERGİN M. (1993) *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım..

BOZKURT F. (1995) *Türkiye Türkçesi*, İstanbul: Cem Yayınevi.

GENCAN T. N. (1979) *Dilbilgisi*, Ankara: TDK Yay.

TEKİN T. (2003) *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

BANGUOĞLU T. (1986) *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yay.

ERTEN M. (2007) +süz Eki Olumsuzluk Eki Midir? *Turkish Studies*, Volume 2/4 Fall 2007, 1168-1173.

YURTBAŞI M. (1996) *Eş ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü*. Ankara: Mem Ofset.

TUĞLACI P. (1972) *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*. İstanbul: Pars Yayınları.

ŞEMSEDDİN SAMÎ (1995) *Kâmûs-ı Türkî (Tıpkıbasım)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

TÜRKÇE SÖZLÜK (2005) Ankara: TDK Yay.